

LENKA
OKROUHLÍKOVÁ

**NOTACE
ZNAKOVÝCH
JAZYKŮ**

KAROLINUM

Notace znakových jazyků

Lenka Okrouhlíková

Recenzovali:

doc. Mgr. Jiří Langer, Ph.D.

PhDr. Lucie Šůchová

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Grafická úprava Jan Šerých

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2015

© Lenka Okrouhlíková, 2015

Tato kniha vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P10
Lingvistika, podprogram Jazyky v komunikaci neslyšících: český znakový jazyk a čeština.

ISBN 978-80-246-2944-5

ISBN 978-80-246-2958-2 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2016

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Úvod.....	7
1 První pokusy o zaznamenání znaků.....	13
1.1 První slovní popis znaků.....	15
1.2 První zápis – notace znaků.....	17
1.3 První zachycení znaků obrázkem.....	27
2 Stokoeho notační systém.....	41
2.1 Modifikace SNS a další notační systémy.....	54
3 Možnosti „záznamu“ znaků českého znakového jazyka.....	65
3.1 Slovní popis znaku.....	66
3.2 Kreslený obrázek znaku.....	68
3.3 Fotografie znaku.....	70
3.4 Videonahrávka znaku.....	72
3.5 Počítačová simulace – avatar.....	81
4 Notace českého znakového jazyka.....	87
4.1 Notační systém pro český znakový jazyk.....	87
4.1.1 Symboly pro notaci znaků.....	91
4.1.2 Příklady zápisu znaků českého znakového jazyka.....	137
4.1.3 Praktické využití pro český znakový jazyk.....	143
4.2 Modifikace notačního systému pro český znakový jazyk.....	149
4.2.1 Symboly pro notaci znaků.....	153
4.2.2 Příklady zápisu znaků českého znakového jazyka.....	176
4.3 Notace nemanuální složky znaku.....	181
4.3.1 Edinburský nemanuální notační systém.....	182
4.3.2 Notace orálních komponentů.....	185
5 Hamburský notační systém.....	187
5.1 Symboly pro notaci znaků.....	189
5.2 Příklady zápisu znaků českého znakového jazyka.....	206
5.3 Praktické využití pro český znakový jazyk.....	211
6 SignWriting.....	215
6.1 Symboly pro notaci znaků.....	216
6.2 Příklady zápisu znaků českého znakového jazyka.....	253
6.3 Praktické využití pro český znakový jazyk.....	259
7 Transkripční systém Berkeley.....	263
Seznam použitých zdrojů.....	291
Seznam použitých zkratek.....	300
Vysvětlivky k šípkám na fotografiích znaků.....	301

Úvod

Český znakový jazyk je přirozeným jazykem českých Neslyšících, který má svou vlastní znakovou zásobu a vlastní gramatiku, není nijak odvozený od českého jazyka a je s ním funkčně souměřitelný. Tento fakt, dnes snad již nezpochybnitelný a nezpochybňovaný, je již od roku 1998 podložen i zákonem¹: „Český znakový jazyk je přirozený a plnohodnotný komunikační systém tvořený specifickými vizuálně-pohybovými prostředky, tj. tvary rukou, jejich postavením a pohyby, mimikou, pozicemi hlavy a horní části trupu. Český znakový jazyk má základní atributy jazyka, tj. znakovost, systémovost, dvojí členění, produktivnost, svébytnost a historický rozměr, a je ustálen po stránce lexikální i gramatické.“

Z uvedené definice jasně vyplývá, že mluvené a znakové jazyky se od sebe liší zejména způsobem své existence a svého přenosu. Zatímco **mluvené jazyky jsou jazyky audio-orální** (jsou vnímány sluchem a jsou založené na zvuku produkovaném mluvidly) a mají **lineární povahu** (jednotky jazyka se řadí za sebou), **znakové jazyky jsou jazyky vizuálně-motorické, produkované v trojrozměrném prostoru** (jsou vnímány zrakem a založené na tvarech

---

1 Zákon č. 155/1998 Sb., o znakové řeči a o změně dalších zákonů, zákon č. 384/2008 Sb., kterým se mění zákon č. 155/1998 Sb., o znakové řeči a o změně dalších zákonů, a další související zákony - zákon o komunikačních systémech neslyšících a hluchoslepých osob.

a postavení rukou a na pohybech rukou, obličeje, hlavy a horní části trupu) a jsou povahy spíše **simultánní** (několik jednotek jazyka můžeme produkovat současně). To znamená, že jejich artikulátory a percepční systémy jsou jiné a jiné jsou také jejich vlastnosti.

Další rozdíl spočívá v tom, že **český jazyk** (a mnoho dalších audio-orálních jazyků) má dvě základní realizační formy – **mluvenou a psanou**. Mluvená forma je vývojově starší, psaná forma jazyka vznikla jako záznam formy mluvené. Grafické zachycování jazykových jednotek, potažmo celých jazykových projevů pomocí soustavy grafických znaků (tj. písma) má v lidském světě důležitou funkci – fixuje jinak v čase pomíjivé jazykové projevy a umožňuje tak jejich uchování a předávání na velké vzdálenosti místní i časové. Možnost fixovat jazykové jednotky písmem je mimořádně důležitá pro lingvistické bádání. Jak jazykový materiál, jehož analýzu lingvistika provádí, tak konečný výstup této analýzy mají nejčastěji písemnou formu.

V případě **znakových jazyků** se ocitáme v jiné situaci. Specifický způsob jejich existence je příčinou obtíží při pokusech zachytit tento jazyk graficky. I proto také žádný znakový jazyk nemá psanou formu, která by byla jeho uživateli všeobecně akceptována. Již od počátku vzniku prvních vzdělávacích institucí pro neslyšící ve druhé polovině 18. století a posléze i v rámci lingvistiky znakových jazyků, která se začala rozvíjet od druhé poloviny 20. století, bylo nutno nějakým způsobem řešit **absenci psané formy znakového jazyka**, neboť bylo potřeba znaky nějakým způsobem zachytit.

Troufám si tvrdit, že i dnes každý, kdo se nějakým způsobem se znakovým jazykem „setkává“ (studenti, pedagogové, tlumočníci, rodiče neslyšících dětí aj.), dříve či později narazí na problém, **jak zachytit znaky** – ať už na papír, nebo jiným způsobem. Při zaznamenávání znaků je samozřejmě důležité zachytit znakový jazyk v celé jeho komplexnosti, ale nesmíme opomenout ani nejmenší jednotky, ze kterých jsou složeny jednotlivé znaky. Všechny znakové jazyky mají dvě základní složky, které mohou existovat simultánně – složku **manuální a nemanuální**. Manuální je vše, co produkujeme rukama, nemanuální je vše, co vytváříme zbytkem těla, zejména obličejem, hlavou a horní částí trupu. Každou z těchto částí znakového jazyka můžeme rozdělit do tzv. **komponentů (parametrů)**. Obvykle vyčleňujeme tyto typy znaků a jejich parametry:

Manuální složka znakového jazyka		
	typ znaku	komponenty znaku
ruce	jednoruční znaky	místo artikulace
	dvouruční znaky s oběma aktivními rukama	tvar ruky/rukou

	dvouruční znaky symetrické s jednou aktivní rukou	orientace dlaně orientace prstů
	dvouruční znaky asymetrické s jednou aktivní rukou	vzájemná poloha rukou
	složené znaky (kombinace výše uvedených)	pohyb ruky/rukou
Nemanuální složka znakového jazyka – komponenty znaku		
obličej – mimika	pohyby a pozice obočí	
	pohyby a pozice očí	rozevření očí
		směr pohledu
	pohyby a pozice nosu	
	pohyby a pozice úst	orální komponent (neodvozený z mluveného jazyka)
		mluvní komponent (odvozený z mluveného jazyka)
		proud vzduchu
	pohyby a pozice jazyka	
	pohyby a pozice zubů	
	pohyby a pozice tváří	
	pohyby a pozice brady	
hlava a tělo	pohyby a pozice hlavy	
	pohyby a pozice ramen	
	pohyby a pozice horní části trupu	

Tyto parametry jsou v současné době s většími či menšími obměnami považovány za **standardní jednotky znaků znakových jazyků**. Mnohé diskuse se však vedou o vymezení repertoáru těchto jednotek, ale hlavně o tom, jaký mají lingvistický status a jak bychom je měli nazývat – toto však není předmětem zájmu této práce. Zde se budu primárně zabývat **možnými způsoby zachycení znaků znakového jazyka a jejich jednotek**, a to bez ohledu na jejich lingvistický status, název či funkci.

V dnešní době moderních technologií už samozřejmě není problém využít k uchování dat ve znakovém jazyce **videonahrávky** – bezpochyby nejrychlejšího a také nejpřesnějšího způsobu zachycení trojrozměrného vizuálně-motorického jazyka. Každý, kdo se nějakým způsobem znakovým jazykem zabývá nebo kdo se ho učí, však dříve či později narazí na problém, **jak zachytit data graficky „na papír“** nebo do počítače, ať už při výzkumu, v kurzu

znakového jazyka, při vytváření slovníku, či při jiné příležitosti. Především výzkumníci znakového jazyka se snaží najít vhodný způsob uchovávání dat v takové formě, aby se k nim kdykoliv v pozdější době mohli vracet či se o ně podělit s ostatními výzkumníky nejen v publikovaných materiálech. Problém je uchovat data v psané formě tak, abychom z nich mohli vytvořit přehlednou databázi, v níž bude zachyceno vše relevantní a v níž budeme umět najít všechno, co potřebujeme. Původní, nezpracovaná data je samozřejmě vhodné mít stále zaznamenána též v podobě videonahrávek, abychom se k nim mohli v případě potřeby vrátit. Takového materiálu však bývá velké množství a je těžké se v něm orientovat – proto je nutné ho nějak utřídit a podle nějakého systému v něm vyhledávat, například právě pomocí jednotlivých parametrů znaku.

Pro všechny tyto účely je vhodné využít některý ze standardizovaných notačních systémů, kterými se v této práci primárně zabývám. Je sice možné používat nějaký vlastní vytvořený způsob zápisu, ten však většinou nebývá systematický a jednotný a často se stává, že s odstupem času již není možné zápisy jednoznačně interpretovat; navíc jsou tyto zápisy využitelné pouze pro jejich autora². **Notační (transkripční) systémy se snaží pomocí různých typů symbolů, více či méně ikonických, zapsat jednotlivé složky a parametry znaku buď z hlediska fonologického, nebo fonetického.**³ Každý z těchto parametrů je potom charakterizován soustavou symbolů, které reprezentují konkrétní místa artikulace, tvary rukou, orientaci dlaně a prstů, vzájemnou polohu rukou, pohyby rukou, pohyby a pozice jednotlivých částí obličeje, hlavy a těla.

S prvními pokusy o vytvoření „notačního systému“ se můžeme překvapivě setkat již v první polovině 19. století, nejznámější z nich je **Mimografie**

---

2 Z průzkumného šetření, které jsem provedla, vyplynulo, že 93 % oslovených respondentů z řad pedagogů, studentů a tlumočnicků znakového jazyka má alespoň někdy potřebu si zaznamenávat znaky českého znakového jazyka a velká většina z nich si také pro ně nové či obtížné znaky na papír opravdu zapisuje, zejména během kurzů českého znakového jazyka. Téměř všichni však používají neefektivní, zdlouhavý a často špatně interpretovatelný slovní popis znaků v češtině. Pouze polovina respondentů užívá také kreslené obrázky a necelá třetina i některé symboly (téměř výhradně pro tvary ruky). Až na dva respondenty, kteří užívají standardizovaný notační systém SignWriting, upřednostňují všichni zápis pomocí vlastního vymyšleného systému, který je zaměřen zejména na zápis manuální složky znaku, konkrétně pohybu, tvaru ruky a místa artikulace znaku. Tento systém jim však často neumožňuje stoprocentní zpětnou interpretaci jimi zapsaných znaků, proto by téměř dvě třetiny respondentů měly zájem naučit se dle jejich názoru rychlejší, efektivnější a i po čase snáze dešifrovatelný standardizovaný notační systém. Téměř polovina respondentů tvrdí, že o existenci takových systémů ví, avšak ani ne pětina jich dokázala alespoň nějaký pojmenovat. (více Okrouhlíková, 2012)

3 „Fonetika a fonologie jsou vědní disciplíny, které studují a popisují zvukovou složku lidské komunikace, každá z nich však z jiného hlediska. Fonetika studuje činnost mluvních orgánů při řeči, charakter výsledného zvuku a jeho sluchové hodnocení. Fonologie se zaměřuje jen na ty složky zvukového signálu, které jsou v daném jazyce významotvorné, hodnotí tedy zvukový materiál z lingvistického hlediska.“ (Příruční mluvnice češtiny, 1995, s. 21). Fonetika znakového jazyka tedy analogicky studuje činnost artikulačních orgánů (rukou, paží, horní části trupu, hlavy, obličeje) při znakování a jejich výslednou podobu (místo artikulace, tvar ruky, orientaci ruky, vzájemnou polohu rukou, pohyb, mimiku atd.). Fonologie znakového jazyka se pak zaměřuje pouze na ty složky vizuálně-motorického signálu, které jsou v daném jazyce významotvorné.

z roku **1825**, kterou vytvořil **Auguste Bébian**. První lineární fonologický notační systém založený na lingvistických principech – **Stokoe's station system (SNS)** – vytvořil pro americký znakový jazyk v roce **1960 William Stokoe**. Tato notace se stala základem a inspirací pro vytvoření mnoha dalších notací a byla mnohokrát modifikována na základě výzkumů různých národních znakových jazyků. Nezávislé změny v různých státech daly tedy vzniknout celé „rodině“ fonologických i fonetických notačních systémů. Z modifikace pro britský znakový jazyk vychází i notace vytvořená v roce **1996 pro český znakový jazyk Alenou Macurovou**. Touto notací a její modifikací se podrobně zabývám v této práci a na jejím základě vymezuji i komponenty znaků českého znakového jazyka a ilustruji je příkladovými znaky na fotografiích.

Dále se věnuji zejména těm standardizovaným notačním systémům, které se dají aplikovat na jakýkoliv znakový jazyk, a jsou tudíž využívány i u nás. Jedná se o **Hamburský notační systém (HamNoSys)**, druhý nejpoužívanější fonetický lineární notační systém ve světě, a o **SignWriting**, systém založený na kombinaci ikonických symbolů reprezentujících části těla a pohyby, které jsou stylizovány do kreslených obrázků.

Okrajově se zaměřuji i na **jiné možné způsoby zachycení znaků**. Pohlížím na ně jednak z hlediska historického, jednak z hlediska českého znakového jazyka. I když se totiž znakový jazyk u nás ve vzdělávání prokazatelně používal již od vzniku prvního vzdělávacího ústavu pro neslyšící v roce 1786, nevíme prozatím o žádných dochovaných záznamech tehdy používaných znaků. Zaměřuji se tedy zejména na slovníky a na jiná díla, která vznikla v 18. a 19. století v Evropě, zejména pak ve Francii, a zachycují znaky na papír pomocí, mnohdy velmi inspirativního, **slovního popisu, notace a kreslených obrázků**.

Po Milánském kongresu v roce 1880 znakový jazyk postupně z evropských, tedy i českých, škol vymizel a pozvolna se vrací až ke konci 20. století – ani z této doby tedy neexistují žádné historické záznamy českého znakového jazyka, který nesměl být ve školství oficiálně používán a předával se tedy pouze v rámci bezprostřední komunikace mezi neslyšícími. Vůbec **první slovník českého znakového jazyka**, ve kterém jsou zachyceny znaky pomocí fotografií, pochází až z roku **1988; výzkum českého znakového jazyka** pak začal až v roce **1993**. Ve své práci jsem se pokusila stručně zmapovat všechny způsoby zachycení znaků, které byly u nás doposud využity v oficiálně vydaných dílech, zejména ve slovnících. Jedná se o tyto možnosti záznamu znaků: **slovní popis, kreslený obrázek, fotografie, videonahrávka a počítačová simulace (avatar)**. Nezabývám se pouze popisem konkrétních příkladů, ale zdůrazňuji i možná úskalí užití těchto způsobů záznamu a navrhuji ideální řešení jejich využití.

Tato práce poprvé v českém jazyce předkládá systematický podrobný popis výše uvedených notačních systémů a je určena všem, kdo mají zájem naučit

se některý ze standardizovaných notačních systémů a využívat ho při zápisu znaků nebo při vyhledávání znaků v některých překladových slovnících.

Jelikož rozvoj techniky jde velmi rychle kupředu, je možné, že v budoucnu již nenajdou tyto poměrně složité notační systémy u běžného slyšícího i neslyšícího uživatele uplatnění. Již nebude nutné si znaky složitě zapisovat či je komplikovaně vyhledávat ve slovníku. Bude možné si je jednoduše nahrát pomocí běžně dostupných nahrávacích zařízení a vyhledat například pomocí pouhé artikulace hledaného znaku na kameru. **Přesto jsou notace důležitou a neodmyslitelnou kapitolou dějin znakových jazyků, která by neměla slyšícím ani neslyšícím uživatelům českého znakového jazyka zůstat utajena.**

/1/

První pokusy o zaznamenání znaků

Předtím než ve druhé polovině 18. století došlo k institucionalizaci školství pro neslyšící, byli lidé s vadou sluchu ve společnosti spíše rozptýleni a málokdy se jich sešla větší skupina. Během života si vytvářeli znaky, s jejichž pomocí komunikovali mezi sebou a se svým okolím. Ve většině případů se však stávalo, že tito neslyšící zemřeli bez toho, aby po sobě zanechali nějakou stopu. Poněkud odlišná byla situace ve větších městech, kde byla větší koncentrace neslyšících, a tak byla kontinuita jazyka zajištěna. **Znaky však byly především prostředkem komunikace „tady a teď“ a existuje o nich jen málo psaných svědectví.**

Tato svědectví jsou důkazem dávné existence vizuálně-motorického způsobu dorozumívání. Nacházíme však pouze krátké zmínky v dílech některých autorů, např. **Platón** ve 4. století před naším letopočtem napsal: „*Kdybychom vůbec neměli hlas ani jazyk a chtěli bychom jeden druhému ukázat některé věci, nezkusili bychom to stejně, jako to dělají němí, ukázat rukama, hlavou a zbytkem těla?*“ (cit. dle Presneau, 1998, s. 32). **Svatý Augustin** ve 4. století našeho letopočtu podal svědectví o tom, že slyšící dítě, které se narodilo neslyšícím rodičům a žilo s nimi na samotě, nemluvalo, ale vyjadřovalo se pomocí gest, která se naučilo od svých rodičů. Dále napsal, že neslyšící se díky posunkovým znakům mohou všechno naučit, ve všem vzdělávat, „*neslyšící umí pojmenovat nejenom*

věci, které jsou viditelné, ale i mnoho ostatních věcí, téměř vše, o čem mluvíme my“ (cit. dle Presneau, 1998, s. 33). Mezi další autory, kteří se ve svých dílech zmiňují komunikačních kódech neslyšících, patří např. J. Cardan (1501–1576), F. Rabelais¹ (1494–1553), F. Bacon (1561–1626), M. de Montaigne (1533–1592), R. Descartes² (1596–1650), D. Diderot (1713–1784), J. J. Rousseau (1712–1778), P. Desloges (1747–1799) a mnoho dalších. Nikdo z nich však nepopisuje, jak tento jazyk neslyšících či jednotlivé znaky vypadaly. Neslyšící byli však v této době většinou pokládáni za hluchoněmé, kterým nebyl dán dar řeči, a tudíž za nevzdělavatelné.³

Počátky skutečného **vzdělávání neslyšících** spadají zhruba do **16. století**. Jednalo se však o **individuální výuku** zejména neslyšících ze zámožných rodin, jejímž cílem bylo naučit tyto osoby číst, psát a mluvit (v tomto století bylo prokázáno, že hluchota není nutně spojena s nefunkčními mluvidly a hlasem). Učitelé, kteří vyučovali neslyšící ještě před vznikem prvních škol, tedy v 16. až 18. století, často používali, kromě čtení a psaní, i jiné metody, pomocí kterých vizualizovali většinový jazyk. Nejčastěji k těmto účelům využívali prstovou abecedu,⁴ v neposlední řadě pak různá gesta či znaky.⁵ Vzhledem k tomu, že většina učitelů své metody tajila a že se nedochovaly přesné záznamy, nemůžeme říci, jak tyto znaky vypadaly a jakým způsobem byly používány.^{6, 7}

- 1 Pro Rabelaise, Cardana a další byla znaková posunková řeč podobná řeči mluvené, dovolující hru se slovy, parodii (Presneau, 1998, s. 34). Montaigne byl stejného názoru, napsal, že němi diskutují, argumentují a vyprávějí příběhy znaky (Montaigne, 1962, cit. dle Presneau, 1998, s. 35).
- 2 Descartes napsal, že posunkové znaky jasným způsobem prokazují, že ti, kteří je používají, mají racionální myšlení (Presneau, 1998, s. 35).
- 3 Patrně jedním z prvních filozofů, který se zabýval problematikou hluchoty, byl také **Aristoteles** (384–322 př. n. l.). „Podle jeho teorie vše, co vstupuje do vědomí, musí nejprve projít některým smyslovým orgánem. Konkrétně o neslyšících napsal: Ti, kdo neslyší od narození, nebudou mít rovněž řeči. Hlas jim určitě nechybí, nemají však řeči.“ (cit. dle Hrubý, 1999, s. 90) Řecká slova kophoi (neslyšící) a eneos (řeči nemající) mohou mít také význam hloupý. Aristotelova věta byla tedy později překládána takto: „Ti, kteří se narodí neslyšící, budou také všichni neschopni myšlení.“ (Hrubý, 1999, s. 90)
- 4 Dochovala se různá zobrazení prstových abeced - tyto však nejsou předmětem mého zájmu (více např. Hudáková, 2008b).
- 5 **Abatyše Scholastika**, která byla od roku 1469 představenou kláštera Gernrode v Unterhazu v Německu, prý pomocí znakové řeči učila náboženství mladou neslyšící dívku (Hrubý, 1999, s. 92). Prokázáno je, že znaky ve výuce používal např. brandenburský probošt **Joachim Pascha** (1527–1578); anglický lékař **John Bulwer** vydal v roce 1644 knihu, jejíž druhý díl Chironomia pojednával o znakové řeči. (pozn. autorky: Tato kniha je bohužel psána ve staré angličtině, ale dle mého názoru obsahuje alespoň kusé slovní popisy některých znaků, obrázky se zde nevyskytují.); španělský učitel **Rodríguez Pereira** (1715–1780) používal při výuce posunků (Hrubý, 1999, s. 94–99).
- 6 Presneau (1998) uvádí, že existují seznamy znaků, které používali mniši (kněží) v době, kdy museli dodržovat slib mlčení. Například **seznam znaků z Cluny** z roku 909 obsahoval 296 znaků; **Uldaricův seznam** z roku 1005 obsahoval 52 znaky; **seznam mnichů z Hirschau** z roku 1089 obsahoval 365 znaků. V seznamu autora **Du Cange**, publikovaném v 17. století, byly znaky rozříděny do skupin, např. podle místa užívání, znaky pro spisy, pro jídlo, pro oblečení, církevní funkce ad. Jednalo se o slovní popis jednotlivých znaků, např.: KNIHA - natáhnout ruku a předstírat, jako že otáčíme stránky (Presneau, 1998, s. 38); RYBA - vytvářet vlnivé pohyby ocasní ploutve ryby; DOBRÝ - pohládit bradu palcem a ukazováčkem; EPIŠTO-LA - udělat znak kříže na hrudi (Presneau, 1998, s. 39).
- 7 V knize od Truffaut (1989, cit. dle Fischer, 1995) najdeme ukázky ze zpodobnění z roku 1733 určené hluchoněmému, kde je 43 ilustrovaných znaků.

Ve druhé polovině 18. století začaly vznikat první instituce, **školy pro neslyšící**. Tak poprvé v historii vznikla místa, kde se nepřetržitě používal znakový jazyk. Žáci používali znakový jazyk mezi sebou i v komunikaci s neslyšícími a některými slyšícími učiteli, ženili a vdávali se mezi sebou a vznikaly tak celé rodiny, které měly děti, jejichž rodným jazykem byl znakový jazyk. Ten samozřejmě nevznikl až v 18. století, ale v tomto století vykrytalizoval v opravdový kolektivní jazyk, který se začal šířit po celém území (Renard, Delaporte, 2004).

Potřeba nějakým způsobem zachytit znaky (a jejich ekvivalenty) a vytvářet jejich seznamy, jakési primitivní slovníky, je tedy stejně stará jako snaha vyučovat neslyšící tzv. „**manuální metodou**“.⁸ Tato metoda vznikla ve Francii v 80. letech 18. století a za jejího zakladatele je považován **Charles Michel de l'Épée** (1712–1789), který jako první začal ve vzdělávání neslyšících používat znaky. Při vyučování však nepoužíval přirozený znakový jazyk neslyšících, ale speciální systém, který sám vytvořil a který popisuje ve svém díle.

Tento systém pro výuku a vizualizaci francouzského jazyka nazval **signes méthodiques** (metodické znaky). Používal sice přirozené znaky, které se naučil od svých žáků, ale přidával k nim tzv. gramatické znaky, které sám vymyslel. Pomocí těchto znaků vyjadřoval slovní druh, čas, osobu, rod a jiné gramatické kategorie francouzštiny; jedno slovo pak bylo reprezentováno několika znaky. Můžeme tedy říci, že se jednalo o jakousi přesnou znakovanou francouzštinu.⁹

Zatímco mluvený jazyk bylo možno zachytit pomocí písma a uchovat ho tak v čase, znakový jazyk nebylo možno nijak zaznamenat. Všichni, kteří chtěli ve vzdělávání používat metodu Abbé de l'Épéeho, na něj naléhali, aby napsal nějaký „slovník“, kde by napsal na papír znaky, které používá a které předváděl na prezentacích své metody v rue des Moulins. On sám však byl přesvědčen, že znaky je lepší předvádět „na živo“.

1.1 PRVNÍ SLOVNÍ POPIS ZNAKŮ

Charles Michel de l'Épée (1712–1789) nakonec v roce 1776 publikoval rukopis *Institution des sourds-muets par la voie des signes méthodiques* (Vzdělávání hluchoněmých pomocí metodických posunků), ten však způsobil velké zklamání. Obsahoval zejména obšrný popis jeho metody, doplněný velmi jednoduchým „slovníčkem“ francouzštiny, kde byla slova doplněna definicí a kusou informací o tom, jak vypadá jim odpovídající znak. Z této definice se však dalo

8 Naproti ní stála metoda „německá“ – orální (více o metodách vzdělávání neslyšících např. Hrubý, 1999; Hudáková, 2008a)

9 V Paříži v letech 1770–1780 komunikovali neslyšící dvěma různými způsoby. Pokud komunikovali pouze mezi sebou, používali svůj jazyk, který byl pro slyšící nesrozumitelný. Slyšící pak lépe rozuměli „*umělému jazyku (jakýsi druh posunkového kreolu)*“, který se skládal z poupravených znaků neslyšících používaných de l'Épéeem a znaků, které si neslyšící vytvořili k tomu, aby si lépe porozuměli se svým slyšícím okolím, např. v práci (Presneau, 1998, s. 47).

velmi těžko poznat, jak vlastně znak ve skutečnosti vypadal, např. NEMOCNÝ – ohmatáváme puls.¹⁰ V každém případě se jedná o první pokus, jak zachytit znaky neslyšících (Renard, Delaporte, 2004, s. 9).

Abbé Jean Ferrand (1731–1815), který vyučoval neslyšící děti pomocí znaků, napsal v roce 1780 *Dictionnaire des sourds-muets* (Slovník hluchoněmých). Jeho rukopis však byl náhodou objeven a vydán až o století později, v roce 1897. Výchozím jazykem tohoto slovníku byla také francouzština a podával stručný slovní popis jednotlivých znaků, např.:

POROVNÁVAT – dívat se na ruce, na jednu po druhé;

PŘIDÁVAT – levá ruka je trochu ohnutá a vícekrát na ni dopadají semknuté prsty pravé ruky;

TĚŽKÝ – zkřížit ukazováky na čele (Renard, Delaporte, 2004, s. 10).

Zde již můžeme zaznamenat určitou snahu o popis tvaru a pohybu rukou.

V 18. století tedy bylo prokázáno, že znaky je možné zachytit na papír prostřednictvím krátkých a jasných slovních popisů.

Práce Ferranda ale upadla v zapomnění a za prvního tvůrce slovníku znakového jazyka bývá považován **Roch-Ambroise Cucurron Sicard** (1742–1822), ředitel Národního institutu pro hluchoněmé v Paříži. V roce **1808** vydal *Théorie des signes ou introduction à l'étude des langues, ou le sens de mots, au lieu d'être défini, est mis en action*, který je známý pod zkráceným názvem *Théorie des signes* (Teorie znaků). Je to slovník, jehož výchozím diskem jsou francouzská slova následovaná popisem odpovídajících znaků (u většiny znaků však chybí jakýkoliv přesnější popis tvaru ruky či pohybu). Slovník má 656 stran, ale neobsahuje snad ani jediný realizovatelný popis znaku, např.:

HEREC – 1. znázornit sál, divadlo a lóže 2. gesty znázornit, co se děje na scéně, próza a verše 3. znak pro podstatné jméno (Sicard, 1808, s. 15)

Tento slovník není bohužel příliš použitelný, zejména kvůli způsobu, jakým jsou znaky popsány.¹¹

Sicard byl naštěstí výjimkou, ostatní autoři popisují autentické znaky tak, jak se opravdu spontánně používaly. Například **Louis-Pierre Paulmier** (1775–1847) ve svých dílech z roku **1820** (*Le sourd-muet civilisé: ou coup d'oeil sur l'instruction des sourds-muets*) a **1844** (*Considérations sur l'instruction des sourds-muets*) popisuje znaky květnatým jazykem, který sice může vyvolávat úsměv, ale zároveň dává vyniknout metaforám, na jejichž základě jsou znaky tvořeny, např.:

PŘÁTELSTVÍ – alternativní pohyb dvou rukou, který naznačuje sympatii, vzájemnost, druh citu, jenž proudí od jednoho srdce k druhému (Renard, Delaporte, 2004, s. 10);

---

10 Veškeré slovní popisy znaků vyskytující se v této kapitole přeložila z francouzštiny do češtiny L. O., nejsou proto uváděny jako citace.

11 Renard, Delaporte (2004) dokonce uvádí, že Sicard sám nebyl schopen komunikovat se svými žáky pomocí znaků a mnoho ze znaků, které popisuje, si vymyslel.

POŘÁD – když nakreslím ukazovákem do vzduchu kruhový a rychlý pohyb, přetnu křídla času, opišu kruh, hada, který je v malířství symbolem věčnosti (Renard, Delaporte, 2004, s. 11).

Ve svém díle *De l'éducation des sourds-muets de naissance* (O vzdělávání hluchoněmých od narození) z roku **1827** popisuje baron **Joseph Marie Degérando** (1772–1842) okolo tří set znaků. Degérando sám upozorňuje na to, že popsat znak je velmi těžké, nicméně jeho popisy jsou naprosto jasné (tento autor se také jako první pokusil přeložit celý text, nejen jednotlivá slova), např.:

POLÉVKA – ruka má formu lžice, opakovaně napodobujeme pohyb osoby, která polyká polévku po malých lžičkách;

KLÍČ – napodobujeme pohyb, který je nutný k otevření nebo zavření zámku (Presneau, 1998, s. 48);

JMÉNO – ukazovák pravé ruky klepe křížem na ukazovák levé ruky;

OTEC – obě ruce se položí nad boky, sestupují šikmo k břichu a přibližují se (Degérando, 1827, s. 588).

V roce **1850** byl učiněn další krok kupředu. **Alexandre Blanchet** (1819–1847) ve svém díle *Petit dictionnaire usuel de mimique et de dactylogie* (Malý slovník mimiky a daktylogie) jasně popisuje zhruba sedm set znaků. Popisuje zde jednotlivé tvary ruky a velmi často popisuje **orientaci dlaně**, jejíž význam byl objeven až ve 20. století, např.:

RYBA – napjatá ruka, vnitřní hrana je otočená dolů, napodobuje pohyby ryby, která plave;

Tvar ruky A (viz obrázek na s. 18) – ruka je zavřená, pouze palec je natažený a přitisknutý na ukazovák (Renard, Delaporte, 2004, s. 12).

I.2 PRVNÍ ZÁPIS – NOTACE ZNAKŮ

V roce 1825 se slyšící učitel neslyšících **Roch-Ambroise Auguste Bébiant** (1789–1839) ve svém díle *Mimographie ou essai d'écriture propre à régulariser le langage des sourds-muets* (Mimografie neboli pokus o vlastní písmo řeči hluchoněmých) jako první pokusil vytvořit **psanou podobu znaků**. Jeho myšlenkou bylo **zredukovat každý znak na malé množství jednotek, které pak budou reprezentovány grafickými symboly**. To se velmi odlišovalo od způsobu, jakým byly v jeho době znaky popisovány. Bébiant (1825) ve své knize píše, že není jednoduché popsat gesta slovy ani vykreslit slova gesty. Uvažuje nad tím, že slovní popis znaků je často velmi zdlouhavý a často i nesrozumitelný a že by bylo lépe jej nahradit „*mimografickým písmem*“, to znamená značkami,¹² které by gesta vykreslovaly stejně, jako písmena vykreslují slova (s. v).

---

12 Bébiant používá francouzské slovo caractère, což může v překladu znamenat znak, značka, litera, písmeno, rys – s největší pravděpodobností se tedy jedná o symbol. V textu se přikláním k používání slova značka.

DICTIONNAIRE

USUEL

DE MIMIQUE ET DE DACTYLOLOGIE.

A La main tenue fermée, le pouce seul tendu et appuyé sur l'index. (Dactylologie, Voir pl. 1 et 2.)

ABANDONNER, *quitter*, 1° placer les mains fermées à la hauteur et près de la poitrine ; 2° les porter vivement devant soi en les ouvrant brusquement et en simulant l'action de lâcher quelque chose que l'on tiendrait des deux mains.

ABSENT, *s'absenter* ; 1° une main tendue horizontalement dans l'état de supination (1) ; 2° souffler sur la face palmaire de cette main.

ABIME, pris dans le sens de *gouffre*, V. (2).

ACCENTS (aigu, grave, circonflexe), on les trace en l'air avec l'index de la main droite.

ACCOMPAGNER, *suivre* ; 1° les doigts des deux mains

(1) Pour plus d'exactitude et en même temps pour simplifier la manière de rendre les signes mimiques, nous nous sommes servis des deux termes anatomiques PRONATION, SUPINATION ; le premier, pour indiquer la position de la main, lorsque la paume regarde la terre ; le deuxième, pour exprimer la position de la main, lorsque la paume regarde le ciel.

(2) Le V. abréviation de (voir) renvoie toujours au mot écrit en italique, qui précède ou qui suit.

„Jestliže obrovské množství slov různých jazyků je možno zaznamenat pomocí tříčítky či čtyřčítky písmen, nemělo by být nemožné redukovat i pohybový jazyk na malé množství elementů, kterým bychom přidělili nějaké značky.“ (s. 10) „Pokud by se nám podařilo najít značku, která by reprezentovala orgán, který se hýbe, a pohyb, který je vykonáván, gesto bude popsáno. Pak už bude stačit pouze doplnit, zda je přítomen nějaký výraz obličeje, který gesto někdy doprovází.“ (s. 11) Bébían navrhl následující systém zápisu znakového jazyka, založený na využití značek reprezentujících určité části znaku.

ZNAČKY PRO POHYB

Pro označení pohybu si Bébían vybral **fragment kruhu**, který je pro něj obecnou značkou pohybu. Podle toho, v jaké pozici tuto značku zapíšeme a jaký „paprsek“ k ní přidáme, upřesníme směr pohybu.

Bébían ve svém díle (1825, Planche 1) navrhuje tabulku značek zastupujících jednotlivé pohyby:

Caractères indicatifs du mouvement. P. I.

Mouvement	A Simple	B Courbes	C Circulaires	D Obliques	
De gauche à droite	⊖	⊖	⊖	⊖	De gauche à droite et en arrière
De droite à gauche	⊕	⊕	⊕	⊕	..... et en avant
De bas en haut	⊥	⊥	⊥	⊥	De droite à gauche et en arrière
De haut en bas	⊥	⊥	⊥	⊥	..... et en avant
En avant	⊕	⊕	⊕	⊕	De bas en haut et à droite
En arrière	⊖	⊖	⊖	⊖	..... et à gauche
					De haut en bas et à gauche
					..... et à droite
					En avant et en bas
					..... et en haut
					En arrière et en haut
					..... et en bas
Mouvements de construction	⊕				Mouvements ondulés
..... d'extension	⊕				..... serpentins
..... propres (a)	⊕				..... de progression
					..... de tremblement

V prvním sloupci A jsou značky pro **jednoduché pohyby**: zleva doprava, zprava doleva, zdola nahoru, shora dolů, dopředu a dozadu.

Ve druhém sloupci B jsou značky pro **pohyby opisující oblouk** (paprsek se ohýbá).

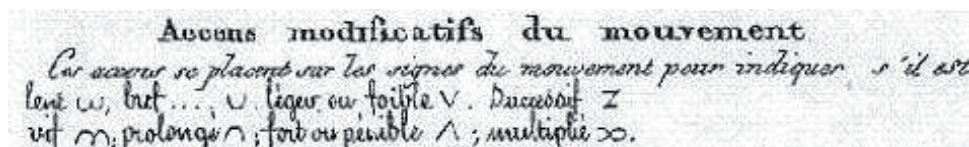
Ve třetím sloupci C jsou značky pro **kruhový pohyb** (paprsek se zakulacuje).

Ve čtvrtém sloupci D jsou značky pro **šikmé pohyby**.

Pokud je pohyb veden zleva doprava a naopak, je prováděn vždy v horizontálním plánu. Pokud je pohyb směřován shora dolů a naopak, je pohyb prováděn ve vertikálním plánu.

Bébian (1825) dále rozlišuje i pohyb flexivní (ohýbací), tedy pohyb, při kterém se orgán zavírá (např. ve znacích *zavřít ruku, zavřít ústa, zavřít oči*), a extenzivní (roztahovací), tj. pohyb, při kterém se orgán otevírá (např. ve znacích *otevřít oči, otevřít ruku*). Také uvažuje o dvou typech pohybu, které jsou prováděny pouze jednou částí ruky: jedná se o pohyb rotační zprava doleva a pohyb nahoru a dolů. Tento pohyb je prováděn pouze zápěstím a paže se nehýbe. V tabulce je pak ještě uveden pohyb vlnitý, hadovitý, třepotavý a postupný. Tyto pohyby však nejsou v textu blíže specifikovány.

Bébian (1825, Planche 1) dále navrhuje tabulku možných **modifikací pohybu**:

K označení modifikací pohybu využívá **diakritická znaménka**, která klade nad značky pohybu, aby tak indikoval pohyb, který je pomalý, rychlý, krátký, prodloužený, následný, opakovaný, produkovaný zdánlivě se silou nebo se slabostí, ztěžka nebo lehce. Těchto znamének lze nad jednou značkou použít i více.

ZNAČKY PRO RUCE

Bébian označuje ruku za základní nástroj mimického jazyka. Sestavil tabulku **základních tvarů ruky** (obrázek A na s. 21), (1825, Planche 2).

Každé ruce (levé i pravé) přiděluje určitou značku. Je také možné obě ruce označit stejnou značkou a nad ni připsat buď diakritické znaménko pro tupý přízvuk (pro označení pravé ruky), nebo pro ostrý přízvuk (pro označení levé ruky).

V prvním sloupci jsou zachyceny ruce hřbetem vzhůru, ve druhém dlaní vzhůru, ve třetím a ve čtvrtém sloupci z profilu z vnější nebo vnitřní strany. Z toho je patrné, že považoval za důležitou i **orientaci ruky**, ne pouze její tvar.

V tabulce pro modifikace pohybu figuruje také část, která upřesňuje **vzájemnou polohu rukou** (obrázek B na s. 21), (1825, Planche 1).

Tyto značky se umísťují před značku reprezentující levou ruku, pokud je potřeba upřesnit její pozici vůči ruce pravé. Ruka může být: výše, níže, více vpředu, více vzadu, před, za, více vpředu a výše, více vpředu a níže, více vzadu a výše, více vzadu a níže, vpředu a hodně nízko, vpředu a hodně vysoko, vzadu a hodně nízko, vzadu a hodně vysoko.